

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/49/23-26

Zərifə Bayram qızı Məmmədova

Zərifə İsmayıl qızı Avilova

Azərbaycan Tibb Universiteti

SEMANTİK ÜSULLA YARANAN İNFORMATİKA TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: dil, terminləşmə, semantikada dəyişmələr, tədqiqat, dəqiqləşdirmə

Key words: language, terminology, changes in semantic, research, refinement

Ключевые слова: язык, терминология, семантические изменения, исследование, уточнение

Dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlər hazır şəkildə müəyyən zərurət nəticəsində terminləşməyə məruz qalır. Söz terminə çevrilir, bu zaman eyni qəlib semantikasında dəyişmələr baş verir. Beləliklə, leksik vahidlərin terminə çevrilməsi məna dəyişikliyi və dəqiqləşdirmə funksiyası ilə xarakterizə olunur.

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində informatika terminlərinin semantik üsulla yaradılmasının əsas istiqamətlərindən biri dildə olan sözlərin terminləşməsidir. Bu prosesi iki yerə ayırmaq olar:

- 1) dilin öz sözlərinin terminləşməsi;
- 2) alınma sözlərin terminləşməsi.

Azərbaycan dilində sözlərin terminləşməsi prosesinin baş verməsi üçün daxili imkanlar çox genişdir. Dilimizin lüğət tərkibində sözlərin ümumişlək olanları, məişətin bəzi sahələrində işlənənləri, dialektizmlər, o cümlədən peşə-sənət sözləri və s. terminləşməyə yol açan vasitələrdəndir.

Terminləşmə sözlərin semantik inkişafı ilə tənzimlənir. Özbək dilçisi R.Daniyarovun fikrincə, sözün semantik inkişafı yeni söz və terminlərin meydana çıxmasını qaydaya salır [16, s. 12]. «İnsanın ictimai və siyasi fəallığının yüksəldiyi, hər sahədə yeniləşmələr baş verdiyi bir dövrdə meydana çıxan yeni anlayışların bir qismi dildə əvvəldən mövcud olan sözlərlə ifadə edilmişdir. Beləliklə, dilin lüğət tərkibindəki bir çox sözlərin semantikasında dəyişmələr baş vermiş, onların əsas lüğət fondunda işlənmə intensivliyi xeyli artmışdır. Yeni mənaların yaranması cəmiyyətdə baş verən sosial, iqtisadi, mədəni inkişafı, habelə elmi-texniki tərəqqi ilə bilavasitə bağlıdır [15, s. 179].

S.A.Sadiqova yazır: “Bu məna dəyişmələri əslində sözün, terminin mənaca inkişafına səbəb olur. Bu və ya digər terminlərin mənasının dəyişdirilməsi isə onun məna çalarlarından birinə əsaslanır [13, s. 71].

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində informatika terminlərinin bir çoxu dilimizin öz sözləri əsasında semantik qanunauyğunluğa əsaslanmaqla yaradılmışdır. Azərbaycan dilinin ümumişlək sözləri və bir çox sahələrdə işlənən leksik-terminoloji vahidlər yenidən məna yükünü dəyişərək informatika anlayışlarını ifadə etməyə başlamışdır. Konkret nümunələrə keçək: “başlıq” termini. Bu, həm ümumişlək sözdür, həm də dialekt sözü. “Başdix” şəkildə Biləsuvar, Borçalı, Gədəbəy, Şamaxor, Tovuz bölgələrində istifadə olunan bu söz - “başlıq”, toy ərəfəsində qız evinin oğlan evindən aldığı, pul, heyvan və s. mənaları ifadə edir.

“Başdığa nə gətirmişdilər göstərdilər” (Gədəbəy); “Başdığı oğlan verir qız sahibinə (Biləsuvar) və s. [2, s. 36]; “Başlıq” (Şamaxı) – heyvanın başına bağlanan ip [2, s. 37].

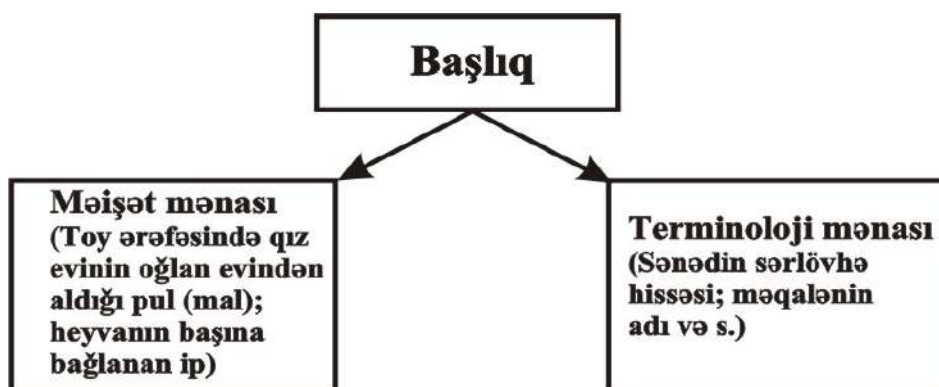
“Başlıq” sözü məişətdə qadın yaylığı mənasında. “Başlıq” sözü həm ümumişlək, həm məişət, həm də dialekt sözlərinin müxtəlif istiqamətlərdə terminə çevrilməsi prosesində həm texniki, həm də informatika terminləri kimi də formalaşmışdır.

Başlıq. 1.- Yağmurdan, soyuqdan, rüzgardan qorunmaq üçün başa geyilən papaq; 2.- Qədimdən qadınların başörtüsü altından taxılan altun və ya gümüşdən düzəldilmiş takı, süs əşyası. 3.- Özəl termin. Məqalənin adı, başlığı, qəzet və jurnallarda yazının hər bölümü başına qoyulan qısa yazı.

Başlıq etnoqrafiyada: Bəzi bölgələrdə ərə gedən qızın atasına oğlan tərəfindən verilən pul, mal və s. [14].

Başlıq termininin informatikada iki mənasından istifadə olunur: 1. Sənədin (başlangıç) sərlövə hissəsi. 2. Verilənlərin ötürülməsi sistemlərində - ötürülən məlumatda xüsusi idarəedici simvoldan sonra yerləşdirilən (qeyd edilən) və ünvan funksiyasını yerinə yetirən simvolların ardıcıl sırası [12, 21].

Deməli, “başlıq” termini informatikada tamam yeni bir məna ifadə etmişdir. Məna xüsusiləşmiş, həmin elmin anlayışını ifadə etmiş, sözün məişət mənası arxa plana keçmişdir. Hər iki mənənin aşağıdakı sxemdə göstəricisi:

Məişət mənasında “başlıq” sözdür, hələ terminləşə bilməyib. Onun semantikasında dialekt elementi də mümkündür.

Terminoloji mənasında “başlıq” terminoloji vahiddir, semantik cəhətdən dəyişərək, əlavə mənə qazanmış, daha doğrusu mənə xüsusiləşmişdir.

“Bağlama” termini. “Azerbaycan türkçesi sözlüğündə” bu sözün dörd mənası göstərilmişdir; 1 - Bağlamaq işi ilə bağlı; 2 - İçərisi dolu və ağzı bağlı kisə, çuval, torba və s. (Bağlanmış şey, boxça); bir yerə toplanaraq və ya üst-üstə bağlanmış şey; 3 - Bir yerə yollanmaq üçün toplanmış, paketlənmiş, bağlanmış şey; 4 - Xalq aşuqları bir-biri ilə deyişdikləri zaman istifadə etdikləri şer, müxəmməs [14, s. 84].

“Bağlama” sözünün dialektoloji mənası; 1) Tovuzda - qarı və pəncərəni arxadan bağlamaq üçün taxta parçası; 2) Kürdəmirdə – balqabaqdan hazırlanan xörək adı, 3) Culfada – yastıq. Milax kəndində yastığa bağlama deyirlər; 4) Qazax və Şəmkirdə qıfılbənd: Sana bir bağlama deyərəm, açammazsan; 5) Hamamlı, Kürdəmir, Qazax və Şəmkirdə içərisində yarıya qədər taxıl olan bağlı çuval. - Bir bağlama dünən üyütdüm (Şəmkir); - Bir bağlama buğdam var, onu at haraviya (Qazax) [4, s. 28].

“Bağlama” informatika termini kimi yuxarıdakılardan fərqli mənada işlədilir. Bu termin verilənlər bazasında məlumatın məzmununun icraetmə kodları ilə əlaqələndirilməsi proseslərini ifadə edir [12, s. 21].

“Cığır” termini. Sözün ümumişlək mənası “Azerbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə, «gediş-gəlişdən əmələ gələn ensiz, dar yol» [4, s. 485] şəklində qeyd olunmuşdur. Digər mənələrdən biri terminoloji mənədir. Həmin mənə incəsənətlə bağlıdır: yol, istiqamət, cərəyan. İncəsənətdə “yeni cığırlar”. Tanıtdı körpələrə; şanlı sabaha gedən; cığırları, izləri (B.Vahabzadə). Cığır açmaq - 1) istiqamət vermək, yol açmaq; 2) yeni istiqamət (cərəyan) yaratmaq. Üçüncü mənə poetik mənədir. Bədii əsərlərdə “iz”, “xətt” mənasında istifadə olunur: Qız cavan idi. Qara saçlarına ağ cığır, girdə, tər sifətinə qırıq düşməmişdi (B.Bayramov). İnfomatikada “cığır” termini “hərəkət edən maşın informasiya daşıyıcısının səthinin bir başlıq tərəfindən yazıla və oxuna bilən hissəsidir” [12, s. 176].

“Güc” sözünün ümumişlək mənası; 1) iş görmə iqtidarı (güc almaq, güc etmək); qüvvə mənasında (güc gətirmək, gücdən düşmək); iş görmə qabiliyyəti, enerji; bacarmaq, qabiliyyət, qüdrət, qüvvə; inandırma, təsir gücü, bir şeyin dərəcəsi, maddi yön, varlıq (gücü çatmaq, maddi vəziyyəti yaxşı olmaq); üstünlük; hüquqda gücə, qüvvətə sahib olmaq (gücdən düşmək, gücünü itirmək) və s. [14, s. 585-586].

“Güc” termini fizikada enerji mənasında: enerjinin gücü. “Güc” termini siyasətdə: İki güc mərkəzinin isə Cənubi Qafqazda eyni vaxtda hegemonluq etməsi mümkün deyil [12].

“Güc” termini dilçilikdə: Transpozisiya gücündən müştərək funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün istifadə etmək lazım gəlir [1, s. 155].

“Güc” termini informatikada: hesablama sistemində verilmiş əməliyyatlar toplusunun icraetmə qabiliyyətini göstərən xassəsi [12, s. 95].

“Sayğac” sözü bir şeyi hesablamaq üçün xüsusi cihazın, qurğunun adıdır.

“Sayğac” termini semantik daralma nəticəsində informatikanın bir anlayışının ifadəsinə çevrilmişdir. Terminologiyada semantik daralma prosesində terminə çevrilən söz ilkin mənələrin birindən və ya bir neçəsindən uzaqlaşmır, yəni söz özünün istifadə olunma sahələrində bütün mənələrində işlədilə bilər.

İnfomatikada “sayğac” termininin mənası belə göstərilir: “Daxil olan giriş siqnallarının miqdarını hesablayan qurğu; sinxron və asinxron tipli sayğac vardır” [12, s. 134].

“İnfomatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca izahlı lüğət”də “şəçetçik (counter) sayğac” termininin iki mənası göstərilir; 1) girişinə daxil olan impulsları saymaq üçün qurğu, 2) proqramlarda $i=i+1$ şəklində olan operator.

İkinci mənə sözün daralması əsasında yaranmışdır. “Sayğac” termini dilimizdə bir sıra terminoloji birləşmələrin yaranmasında da fəaldır: ünvanlar sayğacı, vaxt sayğacı, əmrlər sayğacı, dövr sayğacı və s.

Azərbaycan dilində mənə daralması nəticəsində terminləşən vahidlərə “tor” sözünü də misal göstərmək olar. Bu sözün izahlı lüğətdə altı mənə növü qeyd olunmuşdur: 1) balıq, quş və sair tutmaq üçün ipdən çarpaz toxunaraq bərabər məsafələrdə düyünlə bərkidilmiş alət; 2) çarpaz toxunmuş ip, məftil və s. ibarət müxtəlif ləvazimat; 3) içinə ərzaq, xırda şey və s. qoyub aparmaq üçün ipdən və sairdən toxunmuş zənbil, çanta, kisə; 4) seyrək toxunmuş köynək, baş yaylığı, pərdə və s.; 5) hörümçəyin ifraz etdiyi yapışqanlı çirədən əmələ gələn çarpaşlıq nazik tellər; 6) hiylə, kələk, tədbir, qurğu [4, s. 199].

İzahlardan aydın olur ki, məişət sözü kimi “tor” sözü bir neçə sahə terminologiyası üzrə terminləşmişdir. Həmin sahələr balıqçılıq və botanika ilə bağlıdır. Sonralar texniki elmlərin meydana gəlməsi ilə “tor” sözünün mənə imkanları daralmış, həm elektronikada (elektron lampalarında katodla anod arasında yerləşdirilən əlavə elektrod), həm də informatikada (setka (grid) tor) – yaddaş xanasının və registrin ikilik formatı kimi (İİP, 1993, s.165.) istifadə olunmaqdadır.

Qeyd edək ki, transformasiya prosesində Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında “bayraq”, “oyuq”, “yükləmə”, “oxunma”, “açma”, “boşalma”, “yerləşdirmə”, “düzümlülük”, “yorğunluq”, “kövrəklik”, “zibil”, “ağac”, “sazlama”, “düymə”, “deşik” və s. leksik vahidlər informatika terminlərinə çevrilmişdir.

“Bayraq” sözünün informatika termininə çevrilməsi. Çevrilmə mənənin genişlənməsi əsasında. Məhdud dairədən kənara çıxan “bayraq” sözü öz mənasını daha da genişləndirmiş, informatika terminologiyasının zənginləşməsində iştirak etmişdir. Mənənin genişlənməsi desemantikləşmə faktını əks etdirir.

“Bayraq” sözü ümumişlək söz kimi – “üzərində dövlət, təşkilat, yaxud hərbi hissə, birləşmə və gəminin fərqlənmə nişanı olan yazı, rənz, bəzək nəqş edilən və ağac dəstəyə bərkidilən qumaş parça” [5, s. 544].

“Bayraq” sözünün mənə variantları S.Altaylının lüğətində aşağıdakı kimi göstərilmişdir: 1) Bir dövlətin rəmzini daşıyan qara rəngli parça, 2) qaye, ideal (ağ bayraqı qaldırma, təslim olmaq, təslim olduğunu bildirmək, ağ bayraq çəkmək, ... bayraqı altında, ..., bayraqını yüksək tutmaq [14, s. 106].

“Bayraq” termini informatikada – birmərtəbəli indikator; müstəqil fəaliyyət göstərən qurğunun yerinə yetirdiyi standart əməliyyatların xüsusiyyətlərini göstərmək üçün proqram vasitəsilə yaradılan və emal edilən əlamət (İİL, 1993, s.193) mənasında istifadə olunur.

“Oyuq” sözünün informatika termininə çevrilməsi. “Oyux» sözü dialektlərdə işlənir. Bu söz Cəbrayıl şivələrində “bağ qaravulçularının özləri üçün düzəldikləri kölgəlik (koma) (Oyuxdan baxanda bağın hər yeri görünür) mənasında istifadə olunur [3, s. 346].

S.Altaylının lüğətində “oyuq” sözünün bir neçə omonim mənaları göstərilmişdir.

Oyuq – 1-Oyulmuş yer, mağara; 2-Bir şeyin üzərindəki dəlik; çuxurluq (çuxur); 3-Boşluq; 4-Divarda, pəncərə, qapı və s. yeri.

Oyuq 2 sözün omonimik mənası “qorxuluq” - təhlükə, qorxulu vəziyyət; 2 - quşları, heyvanları qorxutmaq üçün bostan və tarlalarda düzəldilən insanabənzər kukla, qorxutmaq üçün şey [14, s. 540].

Beləliklə, “oyuq” sözü texniki və zahiri oxşarlığa görə mənənin köçürülməsi əsasında informatika termini kimi yaranmışdır.

“Ağac” sözü də mənənin funksional köçürülməsi əsasında terminləşmişdir. Həmin sözün bir sıra məişət terminoloji mənaları da mövcuddur. “Ağac” - budaqları olan sərt bir bitki; ağacdən düzəldilmiş dirək, taxta, şalban və s.; ələ alınan əsa, dəyənək, zopa; təxminən 6-7 kilometr uzunluğunda olan ölçü vahidi kimi leksik mənələrə malikdir [14, s. 12]. Həmin sözün terminləşməsi zahiri oxşarlığa görə mənənin köçürülməsi əsasında baş vermişdir. Terminoloji mənələr meşəçilik, botanika, riyaziyyat və informatika elmlərinə aiddir. Məsələn, riyaziyyatda “ağac” - dövrü olmayan rəbitəli qrafa deyilir. İnformatikada “ağac” termini 2 mənada: 1 – dövrü olmayan əlaqəli istiqamətlənməmiş qraf; 2 - kökdəkindən başqa, hər bir düyünün sayı birdən çox olmayan yuxarı səviyyəli elementlə əlaqədə olan qraf. Təpələr verilənləri, tillər isə verilənlər arasındakı əlaqələri (nisbətləri) göstərir (İİL, 1993, s.50). Bu terminlə əlaqədar informatikada «ikilik axtarış ağacı”, “axtarış ağacı”, “qərarlar ağacı” və s. kimi terminoloji birləşmələr yaradılmışdır.

“Zibil” sözünün informatika termininə çevrilməsi. Bu cür çevrilmə funksiyasının ümumiliyinə əsaslanır. Mənə bu əsasa görə köçürülür.

“Zibil” sözünün ilkin və törəmə mənalarına diqqət yetirək; 1 - çöp, çürüntü (gərəksiz, lüzumsuz, faydasız, heç bir dəyəri olmayan); 2 - çox pis, yararsız, ləyaqətsiz, aciz [14, s. 1283].

“Zibil” informatika elmində «lazımsız, yararsız informasiya» mənasında işlədilir (İİL, 1993, s.109).

“Siçan” sözü zahiri oxşarlığa görə mənənin köçürülməsi əsasında informatika termininə çevrilmişdir. İnformatikada 1. - hamar səthdə hərəkət etməklə informasiyanın yerini müəyyənləşdirən kiçikölçülü qurğu; qrafiki informasiyanı maşına daxil etməyə imkan verən manipulyator; 2 - ekranda göstəricinin vəziyyətini idarə etmək üçün qurğu (İİL, 1993, s.110).

“Axtarış” sözünün informatika termininə çevrilməsi. Ümumişlək sözün bir neçə istiqamətdə terminləşməsi baş vermişdir. Bu istiqamətlərdən biri hüquq, digəri isə informatika elminə aiddir. Hüquqda cinayətkarın axtarışı, informatikada isə tələb olunan xassələrdən ibarət olan elementin tapılması məqsədilə müəyyən elementlərə ardıcıl basılması mənasındadır. Axtarış sözünün anlamında tapılmaq mənası ehtiva olunduğu üçün ümumişlək məna funksional cəhətdən köçürülərək terminləşmişdir.

Beləliklə, semantik üsulla terminin yaranması leksik vahidin sonrakı mənası, yeni kəsb etdiyi vəzifə ilə bağlıdır.

Əlbəttə, yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə ifadə etmək üsulu bir sıra hallarda sözün məna yükünü çoxaldır, anlayış və məfhumları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, polisemantiklik ortaya çıxır. Dildə iki və daha artıq anlayışın ifadəsinə xidmət edən terminoloji vahidlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur. Bununla belə, sözlərin mənasını dəyişdirərək onları elmi-texniki (informatika) terminlərə çevirmək yeni yaranan, inkişaf edən anlayışlar üçün ifadə vasitəsi müəyyən etməyin ən faydalı üsullarından biri sayılır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. A-L, 1999.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
4. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. IV cild. Bakı, 1987.
5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. II cild. Bakı, 1980.
6. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, 1956.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azər nəşr, 1962.
8. Hüquq terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1961.
9. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Ozon, 1997.
10. Kərimov S.Q. və b. İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca izahlı lüğət. Bakı, 1993.
11. Kərimov S.Q., Babanlı Ə.Y., Məmmədyanov R.Q., Vəliyev N.N., İbrahimova S.H. İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğət. II cild, R-Ə, Bakı, 1996.
12. Rüstəmov Ə.M., Hüseynov E.M. İnformatika, Azərbaycan, rus, ingilis dillərində. İzahlı terminlər lüğəti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996.
13. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002.
14. Seyfəttin Altaylı. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. İstanbul, I, 1994.
15. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, “Maarif”, 1989.

Rus dilində

1. Даняров Р. Формирование и развитие технической терминологии узбекского языка. АКД, Баку, 1982.

Terms in computer science, formed in a semantic way

Summary

In this article the role of lexical units in the formation of terminological system of the Azerbaijan language is analysed. According to the science and technique so many new discoveries and inventions appear. That's why new conceptions bring language new expressions and words. Their beginnings enter the language as new conceptions. In the language they are analyzed original meanings in the research work. In the article the systemization are based on the analysis and samples.

Термины по информатике, образованные семантическим способом

Резюме

В исследовательской работе была решена роль лексической единицы в формировании терминологической системы на Азербайджанском языке. В связи с развитием науки и техники выявляются новые открытия и изобретения, которые образуют новые понятия. Сформированные новые названия приводят к некоторым изменениям в языках. Термины, образованные на основе заимствованных слов, анализируются в исследовательской работе.

Систематизация в статье проделана на основе анализов и примерах.

Rəyçi: dos.X.Məhərrməova